

Кәрібаев Б.Б.
**Қазақ хандығы дәуіріндегі
аналар мен ханымдар**

Автор бұл мақаласында хандық дәуірдегі ханымдар мәселесіне тоқталады.

Жалпы, анаға деген құрметтің қазақ халқының тарихында ежелгі замандардан бері үзілмей келе жатқан асыл құндылықтардың бірі екенінін айта отыра, ол хандық дәуірде де жалғасқанын айтады.

Хандық дәуірде аналарға қатысты дерек материалдардың: 1) жазба дерек мәліметтерінде; 2) ауыз әдебиетінің үлгілерінде; 3) материалдық ескерткіш түрлерінде; 4) ру-тайпа атаулары мен ру-тайпа ұрандарында кездесетіндігін көрсетіп, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталады.

Әсіресе, XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ хандарының аналары жөнінде жақсы тұжырымдар береді.

Түйін сөздер: Ұмай-ана, хандық дәуір, Қазақ хандығы, Қасым хан, Хақназар хан, Шығай хан, Тәуекел хан, Есім хан.

Karibayev B.B.
**Mothers and Khanums in the Age
of the Kazakh Khanate**

The article is devoted to the institution of motherhood during Khan's age.

In general, respect for the mother in the history of the Kazakh people is a continuous value from ancient times to the present day. A striking example of respect for the mother can be considered during the Khan's age.

The study of this problem is possible by the following sources: 1) Data from written sources; 2) Examples of oral literature; 3) monuments of material art.

In particular sources XVI-XVIII provide full information on the issue of institution of motherhood.

Key words: Umay Ana, Age of khanate, Kazakh khanate, Kasym Khan, Khaknazar Khan, Shygay Khan, Tauekel Khan, Yessim Khan.

Карибаев Б.Б.
**Матери и ханумы
в эпоху Казахского ханства**

Статья посвящена проблеме института материнства в период ханской эпохи.

В целом, уважение к матери в истории казахского народа является непрерывной ценностью с древних времен по сей день. Ярким примером уважения к матери можно рассмотреть в период ханской эпохи.

Изучение данной проблематики возможно по следующим источникам: 1) Данные письменных источников; 2) Примеры из устной литературы; 3) Памятники материального искусства; 4) Из названия родов и родоплеменных боевых кличей.

В частности, источники XVI-XVIII вв. дают полную информацию по проблеме института материнства.

Ключевые слова: Умай-ана, ханская эпоха, Казахское ханство, Хакназар хан, Шыгай хан, Тауекел хан, Есим хан.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ АНАЛАР МЕН ХАНЫМДАР

Өткен жылдың тамыз айының соңында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Ұлытау төрінде журналистерге берген сұхбатында Ұлытау өңірінің Қазақ тарихындағы алатын орны туралы кең толғана, тебірене келе, былай деген болатын: «Біздің елдігіміз, қазақ жұртының арғы түбі ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көк түріктерге жалғасады. Одан кейін Алтын Орда орнығады. Сөйтіп, хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп Тәуелсіздікке келіп тіреледі» [1]. Елбасының осы төрт сөйлемнен тұратын тарихымызға қатысты тебіреніспен айтқан терең тұжырымды ойы – қазақ тарихының өте ежелгі замандардан, нақтырақ айтсақ, біздің жыл санауымызға дейінгі II-I мыңжылдықтар шегінен басталатынын көрсетеді. Теориялық-методологиялық мәні зор бұл тұжырымның Қазақ мемлекеттілігінің қайнар бастауларын, қазақ этногенезінің негіздерін, қазақтың арғы мәдениеті мен рухани өмірінің іздерін, қазақ халқының арғы ата-бабаларының шаруашылық түрлерін зерттеуде қоғамтанушыларға, тарихшыларға тигізер көмегі зор. Үш мың жылдық тарихымызда көптеген оқиғалар болды, өзгерістер жүрді. Көптеген мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар пайда болып, бірін-бірі ауыстырды. Әртүрлі замандар болды, небір ірі тарихи тұлғалар мен ғұламалар өмір сүрді. Көптеген құндылықтар ауысты, олардың орнын жаңа құндылықтар басты. Бірақта өзгермеген, өшпеген бірнеше құнды қасиеттер халқымыздың бойында мәңгі сақталып қалды. Олардың біріне әрі бірегейіне – руханилық тұрғыдан алғанда Анаға деген құрмет жатты.

Анаға деген құрмет қазақ халқының тарихында мемлекеттік тарихымен, қазақ халқының этногенезімен, халқымыздың мәдениетімен, рухани өмірімен қатар дамып, біте қайнасып келеді. Оның ежелгі замандардағы көрінісін бүкіл түрік тілдес халықтардың ұрпақ жалғастырушы, береке-молшылық тәңірісі болып саналған – Ұмай-анаға деген табынуынан көрсек, мың жылдан астам уақытқа созылған ортағасырларда, әсіресе оның ислам дәуірі кезеңінде «Жұмақтың кілті – ананың табанының астында» және осындай сипаттағы қағидалар арқылы берік орнығады. Қазіргі күндерге дейін жалғасын тауып отырған осы бір асыл қасиет халқымыздың аналарға арнап шығарған әндерінен кең байқалады. Қазақ халқында ана тақырыбына арнап

өлең жазбаған ақын, ән шығармаған сазгер жоқ шығар. Егерде әндер тақырыбын арнайы зерттеген маман болса, онда ол ана тақырыбының алдыңғы қатарлардың бірінде тұратынын ешбір қиындықсыз дәлелдеп берген болар еді. Ал оған қарсы ешкім де дау айта алмаған болар еді. Аналарға арнап шығарылған әрбір әннің сөздері жүректің тереңінен шыққаны белгілі. Дегенмен де, белгілі «Анашым» әніндегі «Анасы бар адамдар ешқашан қартаймайды» деген жолдарды білмейтін қазақ баласы жоқ деп ойлаймын. Бұл дегеніміз – бірнеше мың жылдардан бері үздіксіз жалғасып келе жатқан Анаға деген сыйдың, құрметтің қазіргі күндердегі бір ғана көрінісі.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Анаға деген құрмет қазақ тарихының барлық дәуірінде сақталынып келді. Біз оны хандық дәуір деп аталатын – XV-XVIII ғасырлардағы тарихымыздан анық байқаймыз. 2015 жылы 550 жылдығын жыл бойы атап өтіп отырған Қазақ Елінің тарихында Керей мен Жәнібек хандардың ұлттық сипаттағы қазақ мемлекетінің шаңырағын көтеруімен жаңа белес басталады. Үш жарым ғасырдан астам уақытқа созылған хандық дәуірде ел есінде небір аяулы аналарымыз бен әжелелеріміздің есімдері мәңгіге сақталып қалды. Тарихымыздың хандық дәуірінде өмір сүрген асыл Аналарымыздың есімдері тарихи санамызда мәңгіге сақталып, олар мынадай дерек түрлерінде көріністер береді:

- 1) жазба дерек мәліметтерінде;
- 2) ауыз әдебиетінің үлгілерінде;
- 3) материалдық ескерткіш түрлерінде;

4) ру-тайпа атаулары мен ру-тайпа ұрандарында кездеседі. Төменде осы көрсетілген тармақтар бойынша аналарымыздың тарихымыздағы рөлі жөнінде жеке-жеке қарастырып көрелік.

«Батыр да анадан туады» деген халық мәтеліне сай, хандық дәуірдегі әрбір хан, сұлтан мемлекет басшысы, мемлекет қайраткері болып қана қоймай, әрі батыр, әрі қолбасшы бола білген. XV-XVII ғасырлардағы атақты қазақ хандары мен кейбір сұлтандарының аналарының есімдері жазба дерек мәліметтерінде сақталған. Ол жөнінде тарихшы Қадырғали би Қосым ұлы Жалайыридың еңбегінде айтылады. Автор XV-XVII ғасырлардағы қазақтың 6 ханының, 8 сұлтанының және 4 ханымының аналарының есімдерін айтып өтеді. Олар мыналар:

1) Жаған бикем, ол – қазақ хандығының негізін салушылардың бірі – Жәнібек ханның әйелі, Қасым ханның анасы;

2) Ханық сұлтан ханым, ол – атақты Қасым ханның әйелі, Хақназар ханның анасы;

3) Абай-хан-бегім – Шығай ханның, Мәлік сұлтанның анасы;

4) Байым-бике – Сейітқұл сұлтанның, Ондан сұлтанның, Алтын-ханымның анасы;

5) Жақсым-бике (Яхшым-бике) – Тәуекел ханның, Есім ханның, Сабыр бике ханымның анасы;

6) Дадам ханым – Әли сұлтанның, Сулум сұлтанның, Ибрагим сұлтанның, Шахим сұлтанның анасы;

7) Алтын ханым – Оразмұхаммед ханның және Тәтті ханымның анасы;

8) Сүйім ханым – Тәуекел ханның әскер басшысы Көжек сұлтанның анасы [2, 258-260 бб.].

Дерек мәліметінде айтылған сегіз ханымнан туған мемлекет басшылары: Қасым хан, Хақназар хан, Шығай хан, Тәуекел хан, Есім хандар – 1511 жылдан 1628 жылға дейін Қазақ хандығын билеген тарихта белгілі тұлғалар. Бұл хандардың билігі тұсында Қазақ хандығы негізінен күшею, өрлеу кезеңдерін басынан өткергені белгілі. Олардың осындай тұлға балып тарихта қалуында аналарының рөлі болғандығын ешкім де жоққа шығара алмайды.

XVI ғасырдың 20-30-шы жылдары Қазақ хандығы үшін өте ауыр болғаны белгілі. Тахир ханның билігі тұсында Қазақ хандығының Ноғай ордасымен, Шығыс Түркістан аумағындағы Моғулия мемлекетімен қарым-қатынастары күрделі болып, ол қатты шиеленіседі. Осындай жағдайда қазақ-моғол қарым-қатынасын жақсартуға Жүніс ханның қызы, Әдік сұлтанның, одан кейін Қасым ханның әйелі болған – Сұлтан-нигар ханым белсене араласып, үлкен нәтижелерге қол жеткізеді. Сөйтіп, ақылды ханымның арқасында Қазақ хандығы мен Моғулия мемлекеттерінің арасындағы шиеленісті қатынастар бейбіт жағдайға ауысады [3, 413-414 бб.]. Мұхаммед Хайдар Дулати өз еңбегінде Сұлтан-нигар ханымның парасаттылығын айта келе, Тахир ханның оған туған анасындай құрмет көрсеткенін ерекше айтып өтеді [3].

XVIII ғасырдағы тарихымызда Кіші Жүздегі Әбілқайыр ханның әйелі – Бопай ханымның ақылдылығы мен парасаттылығы жөнінде орыс деректерінде көп баяндалады. Әбілқайыр ханның тұсында сұлулығымен қатар, ақылдылығымен көзге түскен Бопай ханым Кіші жүзде үлкен құрметке ие болады. Ал 1748 жылы Әбілқайыр ханның қазасынан кейін Кіші Жүздің ішкі саяси өмірінде, қазақ-орыс қатынасында билікте отырған ұлдарына кеңесші, ақылшы бола білген Бопай ханымның есімі жазба деректерде өте жағымды бейне ретінде жақсы баяндалады [4, 410-

412 бб., 432-436 бб., 510-519 бб.]. Бопай ханым қайтыс болғаннан кейін де, оның моласы талай уақыттар бойы рухани ем іздеген нәзік жандарға азық ретінде қызмет етуін тоқтатпайды.

Хандық дәуірден бері ел аузында кең таралған ауыз әдебиетінің үлгілерінде Ел Анасы болған – Домалақ ана жөніндегі аңыз-әңгімелер өте көп. Текті жерде туып-өсіп Адал жар, Ел анасы бола білген Домалақ ана ұрпақтарына ақылдылығымен, сабырлығымен, көрегендігімен, кемеңгерлігімен, әулиелігімен есте қалады. Оның жерленген жері күні бүгінге дейін апаларымыз бен әжелеріміздің, қарындас-жеңгелеріміздің зиярат ететін жеріне айналған.

Тарихымызда аналарымызға қойылған материалдық ескерткіштер – күмбездер, мавзолейлер, мазарлар күні бүгінге дейін жетіп отыр. Домалақ ана кесенесі, Рабиға сұлтан бегім мавзолейі, Бопай ханым мазары әлі күнге дейін өздерінің негізгі міндетін жоғалтпай, жаңа ұрпақ өкілдеріне рухани қызмет етуде.

Аналарымызға деген құрметті қазақ халқының ру-тайпа және оның бөлімшелерінің атауларынан, тіпті ру-тайпалар ұрандарынан көруге болады.

Енді осы пікірімізді төменде дәлелдеп көрсетелік. Алдыменен есімі ұранға айналған Аналар туралы тоқталсақ.

Негізінен алғанда, қазақ халқының құрамындағы ру-тайпа ұрандарының шығуы мен пайда болуы мәселесі Отандық тарихнамада әлі күнге дейін арнайы тақырып ретінде зерттелмеген. Тек кейбір зерттеу еңбектерінде бұл мәселе жанама түрде қарастырылып өтеді [5, 408-409 бб., 6, 1-2 бб., 7, 106-108 бб., 8, 94 б.]. Сондай ізденістердің материалдарына сүйене отырып, қазақ ру-тайпаларының ұрандарының пайда болуы жөнінде мынадай тұжырымдарға келеміз.

Біріншіден, барлық ру-тайпалардың ұрандарының негізіне белгілі тарихи кезеңде өмір сүрген нақты бір тарихи тұлғалар алынады.

Екіншіден, тарихи тұлға есімі ұранға айналуы үшін оның ерекше қасиеттері – әулиелік, батырлық, көсемдік, шешендік секілді қасиеттері айрықша көрінуі керек.

Үшіншіден, кейбір ұрандар бірнеше ғасыр бойы қолданылып, кейіннен оның орнына жаңа ұрандар ауыстырып отырса, кейбір ұрандар өзі пайда болған кезінен бері уақыт тезіне шыдап отырған.

Төртіншіден, ұрандардың шығуын зерттеу қазақ халқының этногенезін кең түрде қарастыруда көмекші қызмет ете алады екен.

Қазақ халқының этникалық құрамындағы ірі ру-тайпалардың ұрандарына назар аударғанымызда, көзіміздің жеткені мынау болды. Барлық ұрандардың негізіне ерекше қасиетке ие болған ата-бабаларымыздың есімдері алынған екен. Тек бір ғана тайпаның ұранының негізіне – ана есімі алыныпты. Ол – арғын тайпасының құрамындағы ең белді ру – Қаракесек руының ұраны. Ұран – Қарқабат деп аталады. Қарқабат ананың кім, қандай тұлға болғандығы жөнінде ауыз әдебиетінің материалдарында көптеген мәліметтер кездеседі. Ол мәліметтерде Қарқабат ананың асыл қасиеттері туралы көп айтылады. Қарқабат ұранының бір ерекшелігі – оның уақыт сынына төтеп беріп, пайда болған кезінен бері өзгермей келе жатуы. Бұл да анаға деген құрметтің жарқын бір көрінісі болса керек.

Қазақ халқында аналардың есімдерімен аталатын ру-тайпа бөлімдері көптеп кездеседі. Бұл да аруақты Аналарға деген бір құрметтің түрі болса керек.

Қазақ халқының шежірелік құрылымындағы ру-тайпалардың құрамындағы бөлімдер мен бөлімшелерге, тармақтарға көңіл аударсақ, Аналар есімдерінің рулық тармақтарға берілу жолдары әртүрлі болғанымен, бір ортақ нәрсе бар. Оған – руға есімі берілген аналарымыздың бәрінің ақылды, көріпкел, кемеңгер, сабырлы, салмақты және тағы осындай жақсы қасиеттерді иеленген тұлға болуы жатады. Ауыз әдебиетінің мәліметтері мен шежірелік материалдарға сүйенсек, Кіші жүздегі Кете тайпасының атауы – Кете бике анамыздың есімімен байланысты [9, 72-73 бб.]. Кете бике анамыздың есімі қалай ру атына берілгендігі туралы ел арасында тараған аңыз-әңгімелер бар [10, 91-92 бб.]. Әлімнің ішіндегі Қаракесек тайпасында Қасай, Шектіде – Жекей деген тармақтар бар. Шежірелерде Қасай мен Жекейдің апалы-сіңілі қыздар болғандығы туралы айтылады [11, 16-17 бб.]. Найманның Матай тайпасында – Қызай, Қаракерей тайпасында – Мұрын атты рулық бөлімдердің бар екені белгілі [12, 125 б.]. Ел арасында кең таралған аңыз әңгімелерде бұл екі анамыз Домалақ ананың қыздары болыпты. Бірінің есімі – Күнбибі, екіншісінің есімі – Жүзей екен. Күнбибі анамыз Қызай деп аталып, одан тараған ұрпақтар қызайлар деп аталып кетіпті. Ал Жүзей анамыздың лақаб есімі Мұрын делініп, одан тараған ұрпақтар мұрындар делінеді. Есімдері аталған Аналарымыздың асыл қасиеттері ғана олардың есімдерін ру тармақшасына бергізіп, олардың есімдерін мәңгіге қалдырып

отыр. Бұл да халқымыздың аналарға деген сый-құрметтерінің бірі деп білеміз.

Осылайша жоғарыда айтылған ойларымыздың бәрін түйіндей келе, қазақ халқының асыл қасиеттерінің бірі – Анаға деген құрмет ежелгі замандардан бері қалыптасып, хандық дәуірде де жалғасын

тапқан дейміз. Хандық дәуірдегі осы асыл қасиет аналарымыздың есімдерін жазба деректерде, ауыз әдебиетінде, ру-тайпа ұранына, ру-тайпа атауларына қалдырады. Сол арқылы аналарымыздың есімдері күні бүгінге дейін жетіп, өз халқымен бірге жасап келеді және жасай береді де.

Әдебиеттер

- 1 Ұлытау төріндегі толғаныс // Егемен Қазақстан газеті, – №165 (28389), – 26 тамыз, сейсенбі. – 2014. – 1-2 бб.
- 2 Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 272 б.
- 3 Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.
- 4 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1961.
- 5 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численностей. – СПб., 1897.
- 6 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Том первый. Юридический быт. Приложения №1. – Ташкент, 1889. – 1-2 бб.
- 7 Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993.
- 8 Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генштаба. Ч.1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб., 1865.
- 9 Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Қаракесек бірлестігі (Әлім, Кете, Шөмекей). Т.13. – 4-кітап, – 550 б. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2010.
- 10 Үсенбаев Т. Алшын шежіресі. – Қызылорда, 2003.
- 11 Дәуренбекұлы Ж., Құттыбайұлы С. Алты ата Әлім. – Алматы, 1992.
- 12 Бейсенбайұлы Жарылқап. Қазақ шежіресі. – Алматы: «Атамұра», 1994. – 160 б.

References

- 1 Ulytay torindegi tolğanys // Egemen Kazakstan gazetі, – №165 (28389), – 26 тамыз, сеісенбі. – 2014 жыл. – 1-2 бб.
- 2 Syzdykova R., Koigeldiev M. Kadyrgali bi Kosymuly zhane onyn zhylnamalar zhinagy. – Almaty: Kazak universiteti, 1991. – 272 b.
- 3 Dylati M.H. Tarih-i Rashidi. – Almaty: M.H. Dylati kogamdyk kory, 2003. – 616 b.
- 4 Kazahsko-rysskie otnosheniya v XVI-XVIII vekah. (Sbarnik dokumentov i materialov). Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoi SSR. – Alma-Ata, 1961.
- 5 Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave turkskih plemen i narodnostei i svedeniya ob ih chislennostei. – SPb., 1897.
- 6 Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoi oblasti. Tom pervyi. Uridicheskii byt'. Prilozheniya №1. – Tashkent, 1889. – 1-2 bb.
- 7 Tynyshpaev M. Istoriya kazahskogo naroda. – Almaty, 1993.
- 8 Meier L. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofiserami genshtaba. CH.1. Kirgizskaya step' Orenbyrgskogo vedomstva. – SPb., 1865.
- 9 Kazak ry-taipalarynyn tarihy. Karakesek birlestigi (Alim, Kete, Shomekei). T.13. – 4-kitap. – 550 b. – Almaty: «Alash» tarihi-zerttey ortalygy, 2010.
- 10 Ysenbaev T. Alshyn shezhiresi. – Kyzylorda, 2003.
- 11 Dayrenbekuly Zh., Kuttybaiuly S. Alty ata Alim. – Almaty, 1992.
- 12 Beisenbaiuly Zharylkap. Kazak shezhiresi. – Almaty: Atamura, 1994. – 160 b.